

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДИЧНІ ЗАСАДИ ФОРМУВАННЯ У СТАРШОКЛАСНИКІВ ІНТЕРНАТНИХ ЗАКЛАДІВ ПОЧУТТЯ ВЗАЄМОДОПОМОГИ ЯК СІМЕЙНОЇ ЦІННОСТІ

У статті на основі аналізу наукової філософської, психологічної, соціологічної, педагогічної літератури розкрито концептуальні засади досліджуваної проблеми; уточнено зміст і структуру поняття «почуття взаємодопомоги як сімейної цінності»; визначено компоненти та критерії формування у старшокласників інтернатних закладів цього особистісного утворення.

Ключові слова: цінності; сім'я, почуття; взаємодопомога; старшокласник; інтернатний заклад; компоненти; критерії.

Постановка проблеми в загальному вигляді. В умовах сучасного українського суспільства під впливом економічних негараздів актуалізується проблема підготовки випускників шкіл-інтернатів до успішної соціалізації, створення власної сім'ї, забезпечення її стабільності. У цьому контексті слід зазначити, що практично поза увагою дослідників залишалася проблема формування у старшокласників інтернатних закладів почуття взаємодопомоги як сімейної цінності.

Аналіз досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання зазначеної проблеми. Різноманітні аспекти створення та розвитку сім'ї розглядаються у рамках філософії (С. Лазюк, Н. Орлова, Л. Панкова, Т. Руденко, В. Ткачова та інші), психології (М. Алексєєва, І. Бех, О. Бондаренко, І. Головнінова, Т. Давидова, М. Коришевський, І. Руденко та інші), соціології (А. Беседін, І. Зверева, М. Лукашевич, Н. Харченко та інші), педагогіки (В. Костів, Т. Кравчук, В. Постовий, Н. Феоктистова, О. Хромова та інші).

Проблеми виховання старшокласників відобразили у своїх монографічних і дисертаційних дослідженнях Н. Агаркова, О. Білоусова, Д. Бойко, П. Вербицька, Т. Демидова, Д. Закатнов, О. Кириченко, Л. Помиткіна, О. Павелкін, Н. Руда, В. Сухомлинський, С. Шандрук та інші.

Сучасні підходи до вирішення проблем виховання старшокласників у закладах інтернатного типу описали С. Воронова, В. Загрева, Л. Канішевська, О. Кізь, С. Свириденко, Г. Хархан, О. Хоптяна, Т. Шатохіна та інші.

Формування цілей статті. Мета цієї статті – на основі аналізу наукової літератури висвітлити теоретико-методичні засади формування у юнацтва

інтернатних закладів почуття взаємодопомоги як сімейної цінності.

Виклад основного матеріалу. Для нашого дослідження важливим є визначення таких понять, як «почуття», «цінність», «сімейні цінності», «почуття взаємодопомоги».

Сутність поняття «почуття» розкрили у своїх працях П. Анохін, І. Бех, Є. Ільїн, О. Леонтєв, С. Рубінштейн та інші.

Психологічна енциклопедія тлумачить почуття як специфічну форму відображення дійсності, у якій виявляється стійке суб'єктивно-емоційне ставлення людини до предметів і явищ, які вона пізнає і змінює відповідно до своїх потреб. Це продукт суспільного розвитку людини, що виникає лише за наявності певного рівня інтелекту і відображає відношення предметів і явищ для вищих потреб, мотивів діяльності людини як особистості та здійснює саморегуляцію не організму, а особистості, впливаючи на її взаємодію із суспільством.

Почуття пов'язані з емоціями, вони не існують поза своїми емоційними проявами, але мають суспільний зміст. Почуття мають чіткий предметний характер. Вони виділяють ті предмети і явища з навколишньої дійсності, які для людини мають стійку мотиваційну значущість. Формуючись на основі узагальнення емоційного досвіду, почуття відіграють провідну роль в емоційній сфері особистості, впливають на динаміку і зміст ситуативних переживань і спонукають до здійснення певних вчинків. Якісний зміст почуттів виявляється у ставленні людини до об'єкта свого почуття і вираженні цього ставлення.

У процесі розвитку особистості утворюється і поступово змінюється ієрархічна система почуттів: одні почуття стають провідними, інші – залишаються

потенційними, не реалізованими на даному етапі. Зміст домінуючих почуттів є однією з характеристик спрямованості особистості. Різноманітність людських почуттів виявляється у формах їх переживань, якими є: емоція, афект, стрес, пристрасть, настрої, фрустрація та інші.

Найпоширенішою є класифікація, за якою почуття поділяють на підвиди за сферами діяльності, в яких вони виявляються. Серед усіх почуттів в окрему групу виокремлюють вищі почуття: моральні, інтелектуальні, практичні і естетичні почуття [6, с. 261].

З точки зору соціальної педагогіки, почуття – найвищий продукт розвитку емоцій людини, які виникають в онтогенезі як результат конкретних ситуативних емоцій. Почуття відповідають високим соціальним потребам і виражають ставлення людини до суспільних явищ, інших людей, самої себе (патріотичні, моральні, естетичні, батьківські, дружні тощо). На відміну від емоцій, почуттям притаманні стабільність, незалежність від функціонального стану організму й конкретної ситуації. Особистості властива ієрархічна система почуттів; зміст панівних почуттів визначає спрямованість особистості [9, с. 190].

Інколи почуття і емоції, що виникають при цьому, можуть викликати суперечливі ставлення до їх об'єкту. Виникає так звана амбівалентність почуттів (від грец. *amphi* – приставка, що означає *подвійність*, лат. *valentia* – сила) – суперечність кількох одночасно відчуваних емоційних ставлень до певного об'єкта. У типовій ситуації, амбівалентні почуття обумовлюються тим, що окремі особливості складного об'єкта по-різному впливають на потреби і цінності людини (так, можна поважати кого-небудь за працелюбство і засуджувати за запальність).

Особливий випадок амбівалентності почуття представляє собою протиріччя між стійкими почуттями до предмета і ситуативних емоцій, що розвиваються із них (наприклад, образа, якщо емоційно позитивно оцінені особистістю люди виявляють до неї неувагу) [4, с. 14].

Уточнюючи зміст поняття «цінності», ми спиралися на дослідження І. Беха, Б. Бітінаса, А. Маслоу, Р. Роджера та інших. Стосовно цінностей, стверджує у своїй праці Б. Бітінас, слід розрізняти два аспекти. Перший означає соціальну, людську значущість об'єктів дійсності, що доповнює їхні характеристики існування і якості. З огляду на це, цінності – це все те, що може являти для людей певну значущість. Розрізняються матеріальні і духовні цінності, цінності споживання і творення тощо. Другий аспект – ставлення суб'єкта до предметів і явищ реальності, виражене його ціннісними орієнтаціями, соціальними установками, якостями особистості. Перший аспект відображає цінності поза особистістю і є об'єктом вивчення соціальних, філософських наук; другий передбачає цінності як певні структури самої особистості і розглядається у психолого-педагогічних науках. У структурі процесу виховання обидва ці аспекти виражають зміст виховання на рівні вихователя і вихованця, соціальний і психологічний параметри цього змісту [2, с. 17].

Цінності на особистісному рівні можуть інтерпретуватися по-різному: як відображений у психіці оціночний бік явищ дійсності; як прояв духовної

природи людини, її душі; як боротьба біологічного («тваринного») і соціального («людського») начал.

Процес перетворення соціальних ідей як специфічного досвіду людства на внутрішні рушійні сили поведінки людини, що спонукають її до позитивних вчинків і утримують від негативних, Б. Бітінас називає інтерналізацією цінностей. Отже, інтерналізація – це не лише засвоєння (або присвоєння) соціальних ідей, але й перетворення цих ідей на домінуючі, тобто регулятори способу життя людини. Соціальні ідеї вважаються інтерналізованими, коли вони оволодівають людиною (на відміну, коли людина оволодіває знаннями, уміннями) [2, с. 42].

У свою чергу І. Бех зазначає, що, зважаючи на цілі психології виховання, під особистісними цінностями розуміють усвідомлені узагальнені самовартісні смислові утворення особистості [1, с. 10].

Особистісна цінність у розвиненій формі має виступати самоцінністю. Йдеться про те, що будь-яка особистісна цінність у всіх своїх різноманітних проявах єдина у головній суті – у ставленні до свого предмета як до самоцінності. Це означає, що предмет цінності не може бути зведеним до засобу чи користі. У практичному плані таке відношення проявляється в тому, що наші вчинки спрямовуються на розвиток людини як потенційно безконечної, поза будь-яких заздалегідь встановлених масштабів (у морально-ціннісному плані такі вчинки кваліфікуються доброчинними) [1, с. 13].

У своїй праці І. Бех наводить найпоширенішу нині класифікацію цінностей. Термінальні цінності – це те, що є найбільш бажаним та емоційно привабливим для особистості, описує ідеальний стан її буття. Термінальні цінності виконують функцію вибору як цілей, так і допустимих способів їх досягнення.

Інструментальні цінності – це модус (спосіб) поведінки або дій, не пов'язаних безпосередньо з метою. До інструментальних цінностей належать, наприклад, моральні цінності, цінності компетенції. Функцією інструментальних цінностей є активізація критеріїв і стандартів при оцінці та виборі лише способу поведінки або дій.

За рівнем узагальненості щодо практичного прояву цінності поділяють на оперативні та базові. Оперативні цінності виявляються в реальній поведінці. Базові цінності – це цінності високого ступеня узагальнення й рідко бувають безпосередньо пов'язаними з конкретною поведінкою. Вони є джерелом оперативних цінностей, але пов'язані з ними значною кількістю опосередкованих ланок, дія яких є складною і недостатньо вивченою [1, с. 15].

Різним типам сімей притаманні різні сімейні цінності. Із класифікацій сімей за полярними ознаками, перевагою якоїсь однієї ознаки взаємин у сім'ї для нас важливим є підхід М. Алексєєвої, яка за ознакою комунікативних установок членів родини розрізняє корпоративні (прагматичні) і альтруїстичні типи сімей. У перших спілкування здійснюється на договірних, корпоративних засадах. У такій сім'ї кожний виконує покладені на нього обов'язки лише за умов, якщо інші виконують свої. Як правило, здійснюється жорсткий контроль за поведінкою кожного члена сім'ї, налагоджено систему позитивних і негативних санкцій для заохочення виконання рольових обов'язків.

Сімейна група може мати подібні ціннісні орієнтації й бути психологічно сумісною та емоційно пов'язаною, але в її членів відсутня готовність поступитися власними інтересами заради спільного блага. Прагматичний принцип співжиття («що ти для мене, те й я для тебе») діє як у взаєминах подружжя, так і в стосунках з дітьми та іншими родичами. Постійно вираховується, хто і скільки доклав зусиль до підвищення сімейного добробуту і що отримав натомість. Психологічна рівновага в таких сім'ях дуже нестійка. Цінність кожного визначається тим, якою мірою він може задовольнити прагматичні установки інших. На цій основі досить легко виховується егоїстичний тип особистості з настановою «жити для себе».

Спілкування в альтруїстичних сім'ях ґрунтується на свідомому визнанні кожним членом родини відповідальності за добробут інших. Поведінка членів сім'ї часто йде врозріз з власними потребами і запитами – за принципом «жити для інших». Кожний у такій сім'ї є цінністю сам по собі, а не тому, що дає якусь користь, тобто створює для сім'ї матеріальний добробут і забезпечує їй високий соціальний статус та ін. Навіть члени сім'ї, які порушують прийняті в ній норми поведінки, не стають ізгоями, навпаки, їм усіляко допомагають знайти правильний шлях [7, с. 550].

Світові соціальні зміни спричинили суттєві трансформації у поглядах людей на шлюб, сімейні стосунки, роль чоловіка та жінки, що значною мірою вплинуло на функціонування сімей, їх склад, структуру, цінності. Результати дослідження компанії Харріс Інтерактив показали: 52 % жінок і 42 % чоловіків вважали, що сімейні цінності означають «любов, турботу та підтримку один одного»; 38 % жінок і 35 % чоловіків вважали, що сімейні цінності означають «відрізнити добро від зла і мати добрі цінності»; 2 % жінок і 1 % чоловіків асоціювали сімейні цінності із «традиційною сім'єю» [11].

Серед сімейних цінностей дослідники перераховують традиційні: любов, довіра, відповідальність, толерантність, взаєморозуміння, рівність, повага, дружба, чесність, пробачення, щедрість, гнучкість тощо, які, однак, не завжди відповідають реаліям сучасності. З'явилися нові сімейні цінності: цивільні шлюби, свідомо бездітність (*англ.* – *childfree*), свобода вибору, особиста територія, власний спокій тощо, поява яких спричинена певними об'єктивними і суб'єктивними чинниками.

Розглядаючи наукові підходи до вирішення проблем сучасної сім'ї, ми виходили з того, що взаємодопомога як сімейна цінність є видом діяльності, яка обумовлена взаємними почуттями і здійснюється членами сім'ї як рівними партнерами, забезпечуючи їм взаємний обмін емоціями, що призводить до виникнення психологічного контакту, викликає взаємні переживання і взаємне розуміння один одного.

Зважаючи на концепцію С. Рубінштейна, Б. Анянєва, Л. Виготського, О. Леонтєва, розвинутої О. Запорожцем, Д. Ельконіним, В. Давидовим, діяльність є реальний процес, який складається із сукупності дій і операцій, а відмінність між видами діяльності визначається специфікою їхніх предметів. Проана-

лізувати будь-який вид діяльності – означає визначити предмет, з'ясувати потреби та мотиви, описати різновиди дій і операцій [5, с. 24-25].

Аналіз дефініції складових поняття «почуття взаємодопомоги як сімейної цінності» з точки зору різних наукових напрямів дозволив нам визначити його багатогранність і дав підстави вважати, що почуття взаємодопомоги як сімейної цінності – особистісне утворення, один із найважливіших продуктів розвитку емоцій особистості, що визначає її спрямованість і специфічну самореалізацію.

Це поняття є узагальненням емоційного досвіду особистості, що породжує усвідомлення і зацікавлене ставлення щодо власної приналежності до групи-сім'ї, спільних потреб, цілей, власних знань, здібностей, прагнень надати чи отримати допомогу у процесі реалізації функцій сім'ї, відчуття задоволеності і радості від позитивних результатів взаємодопомоги, які втілюються у повсякденній діяльності.

Усвідомлення важливості взаємодопомоги у ефективній діяльності, стабільності сім'ї підвищує самооцінку індивіда, значимість його існування для близьких, спонукає до самовиховання відповідальності. Почуття взаємодопомоги можна розглядати в діапазоні від самовідданості у турботі про членів сім'ї як важливої життєвої мети до особистої моральної досконалості як власного блага.

Особливість почуття взаємодопомоги як сімейної цінності полягає в його дотичності до усіх функцій сім'ї: господарсько-економічної, репродуктивної, виховної, рекреативної, психотерапевтичної, комунікативної, регулятивної, інтимно-сексуальної та інших. Тому процес його формування водночас є надзвичайно важливим, необхідним і непростим для педагогів.

Складність, багатогранність і багатоаспектність почуття взаємодопомоги надають результатам дослідження міждисциплінарний характер. Отримані результати мають значення для низки гуманітарних дисциплін, оскільки почуття взаємодопомоги є філософською категорією, загальнолюдською цінністю, соціальним феноменом, індивідуальним переживанням і особистісним актом, моральною нормою.

Аналіз філософських, соціологічних, психолого-педагогічних праць надав підстави розробити структуру формування у старшокласників почуття взаємодопомоги як сімейної цінності, в якій виокремлено три компоненти: когнітивний, емоційно-ціннісний і поведінковий. Названі компоненти характеризуються сукупністю відповідних критеріїв і показників. Критеріями визначено: сукупність уявлень і знань щодо почуття взаємодопомоги як сімейної цінності; усвідомлене ставлення до почуття взаємодопомоги як члена сім'ї; сформованість почуття взаємодопомоги як сімейної цінності.

У своєму дослідженні ми спиралися на твердження, що розвиток особистості між п'ятнадцятьма-сімнадцятьма роками, який називається ранньою юністю, є періодом завершення біологічного дозрівання, становлення свідомості, морально-правового розвитку. Зазначимо, що вікова категорія означає не лише хронологічний вік, а й певний ступінь індивідуального розвитку, зрілості, соціальний статус. Обсяг

прав і обов'язків, відповідальності, закріплених за цією віковою категорією, має визначати реальне становище юнака у суспільстві, самостійність.

У цей період розвиток людини як особистості та суб'єкта діяльності обов'язково передбачає: 1) розвиток інтелекту; 2) розвиток емоційної сфери; 3) розвиток стійкості до стресорів; 4) розвиток впевненості в собі та самосприйняття; 5) розвиток позитивного ставлення до світу і сприймання інших; 6) розвиток самостійності, автономності; 7) розвиток мотивації самоактуалізації, самовдосконалення. Сюди ж відносяться і розвиток мотивації навчання як найважливішого елементу мотивації саморозвитку [8, с. 32].

Формування почуття взаємодопомоги як сімейної цінності у старшокласників інтернатних закладів вимагає врахування не лише вікових, але й особистісних особливостей вихованців. Особистість є частиною своєї сім'ї, розвиваючись в ній – судить про світ і людей на основі свого досвіду в сім'ї. Загальносімейні цінності шлюбної пари часто запозичуються зі звичаїв, традицій, правил поведінки батьківської сім'ї. Наукові дослідження, бесіди, педагогічні спостереження, опитування юнаків і дівчат цих установ дають підстави стверджувати, що соціальний досвід, отриманий ними, ускладнює виховання у них позитивних моральних сімейних цінностей. Як правило, учнівський контингент цих закладів складають діти з неблагополучних сімей, так звані соціальні сироти.

У монографії Л. Канішевська підкреслює, що більшість із них – це педагогічно занедбані діти з негативним життєвим досвідом, для яких характерними є наявність дериваційного синдрому, утрата інтересу до навчання, труднощі у спілкуванні з оточуючими людьми, поверховість почуттів, складність у сфері самопізнання, агресивність, схильність до нервових зривів, пасивність, підвищена вразливість, порушення емоційних контактів з оточуючими, недовіра до дорослих, почуття відчаю та безнадійності, емоційна нестриманість, орієнтація поведінки на покроковий контроль із боку педагогів, споживацьке ставлення до держави і суспільства тощо [3, с. 6]. Зрозуміло, що досвід їх сімейного життя негативний,

а оскільки після закінчення школи випускники часто-густо змушені повертатися в цю ж сім'ю, актуальною є допомога їм у перегляді попереднього способу життя їх родини, планування гідних стосунків у своїх майбутніх сім'ях. Все це ускладнює виховний процес як у цілому, так і у контексті досліджуваної проблеми.

Визнаючи право особистості на самовизначення у виборі мети життя, системі ціннісних орієнтацій, педагогічні колективи закладів інтернатного типу не повинні стояти осторонь, адже школа, яка не прагне прищепити дітям повагу до найважливіших сімейних цінностей, фактично заперечує їх. Ціль полягає у розвитку особистості, зокрема, із сформованими почуттями взаємодопомоги як сімейної цінності. Завдання вихователів – не у моральних повчаннях, а у створенні необхідного психолого-педагогічного середовища для духовного розвитку особистості, пізнання сімейних цінностей, розуміння та свободи вибору їх.

Як пише Г. Хархан, підготовка учнівської молоді до сімейного життя є цілеспрямованим процесом формування особистості сім'янина, що передбачає засвоєння знань та вироблення умінь, які дозволяють реалізувати основні функції сім'ї, а також розвиток якостей, що забезпечують виконання подружніх та батьківських ролей. Сутність підготовки учнівської молоді до сімейного життя полягає в тому, що це є соціально контрольованим і педагогічно організованим процесом, який інтегрує зусилля адміністрації школи, вчителів, вихователів, батьків, дітей, а також соціальних інститутів та соціальних організацій, направлений на формування особистості сім'янина [10, с. 8].

Висновки. Уточнення необхідних понять, визначення компонентів, критеріїв і показників, здійснення та аналіз результатів констатувального етапу експерименту надасть підстави виділити суперечності процесу формування у старшокласників інтернатних закладів почуття взаємодопомоги як сімейної цінності, теоретично обґрунтувати, розробити й експериментально перевірити педагогічні умови реалізації мети дослідження.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бех І. Д. Виховання особистості : у 2 кн. / І. Д. Бех. – Кн. 1 : Особистісно орієнтований підхід: теоретико-технологічні засади / І. Д. Бех. – К. : Либідь, 2003. – 280 с.
2. Битинас Б. Процесс воспитания. Приобщение к ценностям / Б. Битинас. – ISBN 5 -7528-0001-3 – 71 с.
3. Канішевська Л. В. Виховання соціальної зрілості : [монографія] / Л. В. Канішевська. – К. : ХмЦНІ, 2011. – 368 с.
4. Краткий психологический словарь / Сост. Л. А. Карпенко; под общ. ред. А. В. Петровского, М. Г. Ярошевского. – М. : Политиздат, 1985. – 431 с.
5. Мачуська І. М. Формування культури міжособистісного спілкування старшокласників у їх підготовці до сімейного життя : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.07 – теорія і методика виховання / Мачуська Ірина Миколаївна. – К., 2004. – 200 с.
6. Психологічна енциклопедія / Автор-упорядник О. М. Степанов. – К. : «Академвидав», 2006. – 424 с.
7. Психологія : [підручник] / Ю. Л. Трофімов, В. В. Рибалка, П. А. Гончарук [та ін.] ; за ред. Ю. Л. Трофімова. – К. : Либідь, 2008. – 558 с.
8. Реан А. Н. Социальная педагогическая психология / А. Н. Реан, Я. Л. Коломинский. – Санкт-Петербург : Питер, 1999 – 409 с.
9. Соціально-педагогічний словник / За ред. В. В. Радула. – К. : – «Еке Об», 2004. – 304 с.
10. Хархан Г. Д. Підготовка дітей-сиріт в умовах інтернатного закладу до сімейного життя : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.05 – соціальна педагогіка / Г. Д. Хархан. – Луганськ, 2011. – 20 с.
11. <http://www.zenfamilyhabits.net/2010/02/top-10-essential-family-values/>.

*Л. В. Кузьменко,
Институт проблем воспитания Национальной академии
педагогических наук Украины, г. Киев, Украина*

**ТЕОРЕТИКО-МЕТОДИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ФОРМИРОВАНИЯ
У СТАРШЕКЛАССНИКОВ ИНТЕРНАТНЫХ УЧРЕЖДЕНИЙ ЧУВСТВА
ВЗАИМОПОМОЩИ КАК СЕМЕЙНОЙ ЦЕННОСТИ**

В статье на основе анализа научной философской, психологической, социологической, педагогической литературы раскрыты концептуальные основы исследуемой проблемы; уточнены содержание и структура понятия «чувство взаимопомощи как семейной ценности»; определены компоненты и критерии формирования у старшеклассников этого личностного образования.

***Ключевые слова:** ценности; семья; чувство; взаимопомощь; старшеклассник; интернатное учреждение; компоненты; критерии.*

*L. V. Kuzmenko,
Institute of Problems on Education of the
National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine*

**THEORETICAL AND METHODOLOGICAL BASICS OF FORMING THE FEELING
OF MUTUAL HELP AS A FAMILY VALUE IN BOARDING-SCHOOL SENIOR STUDENTS**

The article, based on the analysis of philosophical, psychological, sociological, pedagogical literature, describes the conceptual basics of the problem under research; it defines the contents and structure of the «feeling of mutual help as a family value» term; it defines the components and criteria of forming the given personal formation in senior students.

***Key words:** values; family; feeling; mutual help; senior student; boarding-school; components; criteria.*

Рецензенти: *Канішевська Л. В.*, д. пед. н., професор;
Флегонтова Н. М., к. пед. н., старший науковий співробітник.

© Кузьменко Л. В., 2014

Дата надходження статті до редколегії 15.11.2014